

Теодора Де Лука
Етнографски Музеј Београд

КУЛТУРНО НАСЛЕЂЕ У ФУНКЦИЈИ ИЗАЗИВАЊА И ОДРЖАЊА КОНФЛИКАТА У МУЛТИКУЛТУРНИМ ДРУШТВИМА

Апстракт: Полазећи од мишљења једне струје критички-оријентисаних аутора и академских дебата када су преговори о културном наслеђу по среди, овај рад преиспитује могућност употребе културног наслеђа као медијума помирења и инструмента постконфликтне стабилизације. У раду се на примеру певања уз гусле као етнички атрибуираном елементу које различите заједнице присвајају као своје наслеђе и чијим се уписом на Унескову Репрезентативну листу нематеријалног културног наслеђа човечанства конструисала регионална културно-политичка афера по питању власништва над самим елементом, улази у дијалог са самим системом заштите и очувања културног наслеђа, политикама идентитета и програмском политиком међународних организација, а културно наслеђе истовремено посматра као средство за стварање и решавање конфликта.

Кључне речи: (нематеријално) културно наслеђе, идентитет, конфликт, певање уз гусле, традиција, Унеско, мултикултурализам, инструментализација

Увод

Културно наслеђе често се посматра као мост који повезује заједнице, промовише толеранцију и доприноси миру. Међутим, у постконфликтним друштвима, оно може постати средство за политичку инструментализацију и извор нових конфликта, нарочито када су елементи наслеђа етнички атрибуирани. Овај рад истражује парадокс културног наслеђа у таквим контекстима, фокусирајући се на случај певања уз гусле, које је уписано на УНЕСКО-ову Репрезентативну листу нематеријалног културног наслеђа човечанства 2018. године.

Певање уз гусле, као елемент нематеријалног културног наслеђа, игра важну улогу у конструкцији националног идентитета, али истовремено представља и предмет политизације и инструментализације у постконфликтним друштвима. Њихова историја у овом контексту показује како културно наслеђе може постати средство за јачање етничких граница и изазивање нових конфликта. Од времена Краљевине Југославије до социјалистичког периода, гусле су биле под контролом државе, која их је користила као алат за формирање националне свести и културне јединствености. У периоду између 1924. и 1934. године, гусларство је институционализовано кроз државне програме и такмичења, која су промовисала националне митове и историју. Међутим, у том процесу, гусле су такође постале и симбол одвојености, користећи културне разлике као разлог подела унутар Југославије. У савременим балканским конфликтима, гусле су поново постале инструмент за политизацију идентитета, посебно у контексту националистичких покрета. Упис на УНЕСКО-ову листу 2018. године изазвао је регионалне тензије, јер је гусларство поново постало тема која је подстакла различите интерпретације и полемике. Неке земље су ово схватиле као потврду културне супериорности, што је довело до нових сукоба и пропагандних ратова.

Иако сматране симболом традиционалног културног наслеђа, остају дубоко усађене у политичке и етничке конфликте који и даље трају на Балкану. Њихово укључивање на УНЕСКО-ву листу само је поново подстакло старе поделе, али истовремено нуди могућност за поновно разматрање како културно наслеђе може бити коришћено за мирну коегзистенцију, а не за продубљивање конфликта. Циљ истраживања је да се критички анализира како културно наслеђе може послужити и као инструмент конфликта и помирења, са посебним освртом на политизацију идентитета и међународне механизме заштите културног наслеђа. Фокус је на следећим питањима:

- Који су механизми политизације културног наслеђа у постконфликтним друштвима?
- У којој мери међународне организације, попут УНЕСКО-а, успевају да умање конфликтни потенцијал наслеђа?
- Да ли је културно наслеђе, попут певања уз гусле, погодније за очување идентитета или као оквир за дијалог?

Рад се ослања на теоријске приступе „недеструктивног конструктивизма“ и инструментализма фокусираног на развој, односно на идеје Миленковића (Миленковић 2021, 2022, 2023, 2024) и сарадника (Ђуковић 2023, Пишев 2021, Бановић 2024), нудећи критички увид у њихову применљивост у контексту Балкана. Кроз анализу медијских и политичких дискурса, рад преиспитује парадокс културног наслеђа као средства за истовремено стварање и решавање конфликта.

Нематеријално културно наслеђе као инструмент помирења: Програми међународних организација и међународни уговори

Последњих деценија, у оквиру појачног интересовања и националних држава и међународних организација ка интерпретацији и употреби културног наслеђа у служби постизања мира, решавања сукоба у постконфликтним друштвима и порасту толеранције међу заједницама, међународна заједница настоји да културном наслеђу приступи као инструменту политичког помирења и оквира унутар којег и путем којег је могуће остварити међукултурну толеранцију и функционалнији либерално-демократски поредак.

Кроз рад водећих глобалних/европских организација чији су стратешки циљеви усмерени ка одржавању међународног мира и безбедности, културно наслеђе постаје интегралан део културне дипломатије на основу којег се отвара простор за постконфликтну стабилизацију, одржање и развој мира у националним и наднационалним оквирима и пораст стандарда држава и заједница укључених у међународну културну сарадњу. Успостављање мира и помирење, развој осећаја заједништва међу сукобљеним странама, започињање дијалога, све су то функције које се културном наслеђу придају у постконфликтним друштвима, по правилу мултиетничким (Миленковић 2021, 1151). У томе се у првом реду издвајају међународне организације: Уједињене нације (посебно Унеско и Програм за развој), ОЕБС, Европска унија, Савет Европе, НАТО, Светска банка, Пакт за стабилност Југоисточне Европе и друге (Миленковић 2021, 1151). Сама заштита нематеријалног културног наслеђа у Републици Србији врши се под окриљем Унеска и Савета Европе и према смерницама које претендују на неговање мировног карактера наслеђа. У документима обе глобалне/европске институције, назначено је настојање да се обезбеди употребљивост нематеријалног културног наслеђа: у туризму, у економским процесима, у еколошким реформама, решавању конфликта и општем побољшању квалитета живота унутар неке заједнице (Ћукović 2019, 1209).

Као најважнији документ у мрежи заштите и очувања НКН, Унескова Конвенција о очувању нематеријалног културног наслеђа, усвојена 17. октобра 2003. године на Генералној конференцији Унеска има за циљ очување „живог наслеђа“ на локалном, националном, регионалном и међународном нивоу, уз међусобну сарадњу и активно учешће свих заинтересованих страна, подизање свести у вези са нематеријалним културним наслеђем, али и обезбеђивање подршке и средстава за реализовање такве заштите.¹ Међу бројним политичким настојањима да се културно наслеђе стави у

1 Члан 2 Конвенције о очувању нематеријалног културног наслеђа човечанства, Унеско, 2003. година: <https://ich.unesco.org/en/convention>

функцију помирења и развоја издвајају се Оперативне смернице за имплементацију Унескове Конвенције за заштиту нематеријалног културног наслеђа из 2018. године, а које имају за циљ пуно укључивање заједница, невладиних организација и других не-управних актера у процес заштите. Такође садрже критеријуме и дефинишу процедуре за вишенационалне номинације елемената НКН и подстичу учешће стручњака и истраживачких институција при примени Конвенције (Миленковић 2021, 1152). Смернице обухватају неке од научних критика изнетих у међувремену, посебно критика које су усмерене на популације које су искључене из процеса баштињења (као што су, по правилу, етноконфесионалне мањине) (Миленковић 2021, 1152). У последњем потпоглављу „Нематеријално културно наслеђе и мир“ наглашава се значај НКН за друштвену кохезију, превенцију и решавање спорова, обнову мира, са постизањем трајног мира као коначним циљем целокупне примене (Миленковић 2021, 1152).

Сарадња међу земљама у регионалним релацијама такође је део императива успостављања стабилности – регионално умрежавање представља кључан фактор дугорочног очувања мира (Павловић Алексић, 237–239). У регионима светске заједнице успех успостављања партнерства у образовању о толеранцији, према Унесковим програмима за развој културе мира, у највећој мери зависи од аудио-визуелних програма и сарадње са локалним медијима. Приступ јасној и истинитој информацији, према овој глобалној институцији, представља кључ за промовисање културе мира (Pavlović Aleksić 2018, 255). Како је један од његових стратешких циљева развој мирнодопских јавних политика, Унеско верује да ће се путем индивидуалних организација и уз помоћ приватних и невладиних иницијатива и акцијама за мир, „мир постићи тако што ће се деловати на промену свести људи свих генерација, то јест животних доба“ (Pavlović Aleksić 2018, 251).

Стратегија Европске Уније *Културно наслеђе за 21. век* из 2017. године у свом програму између осталог, подстиче укључивање свих актера на „промоцију наслеђа као места сусрета и средства за међукултурни дијалог, мир и толеранцију“. Стратегија се заснива на основним вредностима Савета Европе: демократији, поштовању људских права и основних слобода, дијалогу, те међусобном уважавању.²

ОЕБС, као превасходно безбедносно оријентисана организација, културни идентитет сматра једним од фокуса своје делатности, будући да се осећај угроженог колективног идентитета сматра главним покретачем насиља, расизма, ксенофобије и екстремистичког понашања уопште (Миленковић 2021, 1153). „Бечки закључни документ“ из 1989. захтева од држава учесница да обезбеде да мањине на њиховој територији „могу да одржавају и развијају своју културу у свим њеним аспектима, укључујући језик, књижевност и религију; и да могу очувати своје културно-историјске споменике и предмете“ (CSCE, Concluding Document of the Vienna

2 <https://www.open-heritage.eu/the-european-cultural-heritage-strategy-for-the-21st-century/>

Meeting).³ „Документи из Копенхагена“ продубљују нагласак на значај признавања колективних/културних права као „битног фактора за мир, правду, стабилност и демократију у државама учесницама“, наводећи да државе учеснице признају „да је поштовање права припадника националних мањина као део универзално признатих људских права битан фактор за мир, правду, стабилност и демократију у државама учесницама” (30), које се обавезују да „успоставе и одрже неометане међусобне контакте унутар своје земље, као и прекограничне контакте са грађанима других држава са којима деле заједничко етничко или национално порекло, културно наслеђе или верска уверења“ (32.4) као и да „У контексту наставе историје и културе у образовним установама, воде рачуна о историји и култури националних мањина“ (34). (Миленковић 2021, 1154).

Доктрина Светске банке о управљању сукобима кроз развојну политику садржи опште одредбе, од којих су по питању перспектива културног наслеђа најважнији „ЕЕС8: Културно наслеђе“⁴ а које дефинишу наслеђе на основу његових друштвених функција. Према наведеним одредбама, културном наслеђу треба приступати као интегралном аспекту одрживог развоја; уз укључивање свих заинтересованих страна; промовисање правичне поделе користи од коришћења културног наслеђа; анализу националног законодавства и прописе за управљање културним наслеђем.

Разматрајући рад и настојања међународних организација у позитивној инструментализацији културног наслеђа, Миленковић, премда узима у обзир афирмативне учинке парадигме „Наслеђе за мир и развој“, признаје да је у нашем региону „она (је) отворила низ проблема, попут расправе о етничкој или државној атрибуцији наслеђа, која нам доноси и највећи број примера нових конфликта отворених управо инструментом који је имао за циљ да их превенира (Миленковић 2021, 1154).

Механизми политизације културног наслеђа у постконфликтним друштвима

Упркос растућој потреби и појачном интересовању и националних држава и међународних организација ка интерпретацији и употреби културног наслеђа у служби постизања мира, решавања сукоба у постконфликтним друштвима и порасту толеранције међу заједницама, крајем 20. и у првој деценији 21. века у академских круговима долази до значајне продукције критички оријентисаних студија које преиспитују, те негирају исцељујући капацитет наслеђа. Опсежан број критички усмерених

3 <https://www.osce.org/mc/40881>

4 <https://documents1.worldbank.org/curated/en/743151530217186766/ESF-Guidance-Note-8-Cultural-Heritage-English.pdf>

радова тицао се, ипак, материјалних сведочанстава културе, првенствено меморијалних споменика и спомен-обележја који широм Европе, као и у Сједињеним Америчким Државама добијају замаха, међутим, истраживачи начина на које се наслеђе и идентитет конструишу путем реинтерпретирања прошлости понудили су значајне аналитичке појмове и концепте као што су: дисонантно наслеђе, тешко наслеђе, намерно избличавање, меморијална манија.

Гусларство, као извођачка уметност и усмена традиција, доживело је неколико трансформација у складу са променом политичког поретка. У турбулентној атмосфери, у дужем временском периоду, унутар гусларства (укључујући и његову рецепцију) формирали су се препознатљиви модели: негирање и одбацивање овог елемента нематеријалног културног наслеђа, редукционизам у извођењу праксе, те популаризација и величање елемента – акције које указују на политизацију, инструментализацију и преобликовање идентитета и нематеријалног културног наслеђа као његовог интринсичног обележја.

Тереса Леополд указује на то да онај који управља наслеђем има највећи утицај на његову интерпретацију, и то кроз начин на који одлучује шта ће да обухвати, а шта одбаци као непожељно. Садржаји штите сећања која служе одржању/кохезији једне групе на основу њених корена у прошлости. Таква места имају политичку функцију, употребу и злоупотребу од стране држава и производе и бенигне и малигне последице (Leopold 2007,1). У већини случајева, државе ангажују ауторитете у интерпретирању историје, измишљању традиције и слављењу наслеђа на начине који служи њиховим интересима (Logan and Reeves 2009).

Појам намерног избличавања уводи Connerton како би објаснио избличавање колективног сећања од стране државног руководства које је стратешки усмерено на манипулисање грађанима и то тако што се манипулише њиховом историјом док им се истовремено она „објашњава“, у циљу добијања политичке подршке или одржања своје хегемонистичке моћи у актуелном друштвеном поретку – процес који своје право лице најверљивије показује у националистичким идеологијама. Извртање прошлости и митологизација често се јављају и у постколонијализму где је нужно стварање националног идентитета како би се обезбедила политичка и културна кохезија (Connerton, 1989). Путем митологизације, те идеологизације, конструише се наслеђе, као и уз помоћ локалног поноса, романтичарских представа, или једноставно маркетинга (Schouten 1995, 21 према Ćuković 2019, 60). Како објашњава Наумовић, у настојању да утичу на политичко понашање бирача, заговорници скоро свих политичких идеологија се ослањају на различите типове политичке реторике, која као један од делова може да укључује инструментализацију различитих елемената традиције неке друштвене групе, а у таквој атмосфери неминовно се суочавамо или са традиционалистичком, или неотради-

ционалистичком политичком реториком (Naumović 2009, 20). Употреба (политичка) културне форме представља покриће за друштвено делање, односно контрола над културном формом омогућава поигравање културном садржином (Hercfled 2004, 24).

Када је у питању гусларство, које се посматра, па и официјално дефинише као *свој историјској њамћења колективна и традиционална музичке вештине*, хронолошки преглед његовог развоја упућује на креативан однос политичких структура према традицији и са њим повезаним феноменима.

Тако се шири друштвена употреба гусларства јавља у периоду од 1924. до 1934. године и убиства краља Александра Карађорђевића, када овај сегмент културног наслеђа на велика врата улази у јавну сферу функционисајући као модел масовне комуникације. Према Лајић Михајловић, у том периоду долази до стандардизовања учешћа гуслара на окупљањима друштвене елите на двору у Црној Гори, што је кулминирало институционализацијом „дворског гуслара“, а са друге – професионализацијом гусларске делатности кроз увођење новчане надокнаде за наступ (Лајић Михајловић 2011, 183). Победници ових такмичења су наступали и изван границе земље, пре свега у Чехословачкој, где им се поклањала посебна пажња, а њихова улога тицала се промоције југословенства до идеје панславизма (Лајић Михајловић 2011, 187). Гусларске утакмице су истовремено имале функцију окупљања и утврђивања колективитета, али су и подстицала индивидуалност и суревњивост (Лајић Михајловић 2011, 187), која ће постати видљива нешто касније и означена као претња очувању елемента. Будући да је на једном од такмичења 1933. године, у Коларчевој задужбини, у улози председника жирија био сам Краљ, гусларска такмичења су у том периоду употребљена од стране естаблишмента као полигон за промоцију актуелне политичке идеологије – створена је „нова традиција“ (Лајић Михајловић, 187). Уз подршку структура моћи, у међуратном периоду гусларска такмичења постају музички спектакл и подстичу развој гусларства у земљи, тако да је 1940. године и у Београду основано прво гусларско друштво (Лајић Михајловић, 187).

Како тумачи Наумовић, активирање механизма псеудотрадиционализма било је компактно и употребљиво у току Другог светског рата и касније, у временима политичке транзиције и успостављања нових социјалних структура. Како аутор објашњава, „томе је несумњиво погодвала и очуваност фолклорних матрица као комуникативног модела, омогућавајући политичком дискурсу широко ослањање на *симболички језик који нуди традиција*“ (Naumović 2009, 17). Фолклорно стваралаштво постало је средство дистрибуције пожељних ставова и представа у разним фазама друштвено-историјског развоја, будући да традиција као „скуп навика, сећања, норми и вредности које, с обзиром на свој континуитет, имају кључну улогу у саморазумевању и идентитету једне друштвене групе, може да представља и „медијум легитимизације стварних или фиктивних намера политичких актера“ (Naumović 2009, 13).

У току и након Другог светског рата, у Југославији је успостављен, унутар партијско-комунистичке комеморативне праксе и ритуала који су је пратили, *херојски сисџем* у коме су народни хероји представљали „симболичку војску и митску непобедиву силу у одбрани тековина Народно-ослободилачке борбе, коју је предводио троструки народни херој Јосип Броз Тито (Lučić Todosić 2019, 1223). Време у коме је настајао концепт народног хероја било је истовремено време набијено великим политичким и друштвеним тензијама, односно избор ликова народних хероја дешавао се у временима друштвених драма (Turner 1983 према Lučić Todosić 2019, 1223)⁵ када је руководству земље било стало да покаже у чему се налази његова снага и одакле црпи позицију и ауторитет. У том периоду Партија је кроз културну политику ширила своју идеологију, утичући на свест људи (Dimić 1988, 28). Између 1948. и 1950. године у Загребу, Београду и Македонији долази до масовније појаве културно уметничких друштава, која су имала секције за народну игру, хорско певање, као и драмску секцију. У том периоду, гуслари су наступали у склопу уметничких друштава на приредбама и концертима, а њихови наступи били су обликовани снажним утицајем инсистирања на комунистичко-социјалистичким наративима.

Према Лајић Михајловић и Ђорђевић Белић, заједно са политичким и привредним променама у новој Југославији, продукција гусларских плоча из социјалистичког периода је несумњиво била „државни пројекат“ (Лајић Михајловић, Ђорђевић Белић 2022, 225). Гусле се након друге половине 20. века појављују као „медијум помирења схватања епике као заосталог наслеђа из перспективе братства и јединства и наслеђа које је потенцијално корисно у односу на ефикасност у формирању култа личности и промоцији идеологије“ (Михајловић, Ђорђевић Белић, 225).

Уводећи појам *меморијалне маније*, Viejo-Rose даје преглед растуће опсесије питањима прошлости, сећања и историје и ургентне потребе да се питања са њима повезана изразе и потврде у видљивим јавним контекстима. Дискутујући о неусаглашености између појма сећања као истине и праксе сећања о којој се може преговарати, закључује да је таква тензија посебно видљива током периода политичке транзиције, када се о прошлости и начину на који се она представља воде све отворенији преговори (Viejo-Rose 2011, 465–480). Историјски ревизионизам у промени приступа истраживању прошлости подразумева становиште по којем је дотадашњи однос према прошлости нетачан, и превасходно оптерећен идеологијом, док се позиција нове, ревизионистичке парадигме означава као истинита и у потпуности растрећена идеологијом и заснована на научним чињеницама (Milošević 2013, 43). За бивше социјалистичке земље карактеристичан је „својеврсни прогон марксистичког приступа у истраживању прошлости који се сматра идеолошким контаминацијама

5 Turner, Victor. 1983. *Od rituala do teatra*. Zagreb: August Cesarec.

тобожњег правог научног мишљења: класноекономска парадигма проглашена је за идеолошку, док је национална постала сасвим легитимна чак и онда када се манифестује као најогољенији национализам“ (Milošević 2013, 43). Иако су се у свом програму из 1958. године југословенски комунисти определили за кретање према „социјалистичкој југословенској свести, у условима друштвеног заједништва народа“, већ раних шездесетих званична политика је одбацила „појам једне свеобухватне југословенске националности“ (Ribić 2007, 219). Почетком шездесетих година, долази до изненађујућих друштвено-политичких промена које стварају услове за јачање неспрских етнонационализама и републичких партикуларизама (Ribić 2007, 221).

До шездесетих година држава је имала апсолутну контролу и над „процењивањем“ културног наслеђа. Са социјализмом долази до ублажавања идеолошког условљавања, па су се у толерисаној „сивој зони фолклора“ све чешће могли срести и стари национални симболи“ (Čalić 2013, 293–294). „Званични ставови“ према традиционалној култури током првих двадесетак година „изградње социјализма“ нису били сасвим кохерентни. Компоненти популизма у идеологији импоновало је фолклорно стваралаштво, нарочито „народне игре“ и „изворна (народна) музика“. То је било и поље на ком су се најлакше могли организовати културно-пропагандни рад и забава народних маса, посебно на селу, који су такође имали и функцију идеолошке индоктринације (Јањетовић 2010, 64). Са друге стране, традицији се приступало као нечему је примитивно, превазиђено, што може опструирати стварање нових вредности (Павићевић 1970, 134 према Јањетовић 2010, 65–66). Коначно, коришћење фолклора је укључивало и опасност од интензивнијег активирања његове етничке/ националне конотације. Будући да је певање уз гусле етнички атрибуиран елемент, јавно извођење ове праксе окупирао је велику пажњу Партије. Прва социјалистичка плоча са певањем уз гусле појавила се тек 1963. године и од седамдесетих година добија замаха, што сугерише да је у том периоду постојао позитиван „државни став“ по питању гусларства (Лајић Михајловић, Ђорђевић Белић 2022, 12). Ипак, по сећањима гуслара који су снимали плоче, „на обим и облик продукције пресудан утицај су имали појединци у менаџментима издавачких кућа, који су у значајној мери самостално селекционисали гусларе и репертоар, контролисали и цензурисали текстове, тј. обликовали и примењивали критеријуме преко којих се продукција саображавала идеолошко-политичкој клими и захтевима тржишта“ (Магделинић 2016 према Лајић Михајловић, Ђорђевић Белић 2022). У политичкој клими у којој је изношење „националистичких“ идеја било потенцијално кажњиво (Николић 2008: 486) плоче су, као „државна издања“, биле и „безбедан“ начин задовољавања културних (национално-идентитетских) потреба. Међутим, уколико се у обзир узме етничка атрибуираност гусларства, рецепција гусларских извођења међу широм публиком представљала је заправо начин одклона од југословенског

идентитета. Коначно, „гусларске плоче указују на унутрашње парадоксе југословенског социјализма, на раскорак између односа према „проблематичним“ националним наслеђима у официјелном идеолошком дискурсу и реалног статуса традиционалних културних пракси. Гусларске плоче су и показатељ промена у односу владајуће партије према традиционалним праксама, посебно онима које су укључивале буђење наратива о националним идентитетима“ (Лајић Михајловић, Ђорђевић Белић 2022).

Осамдесетих година двадесетог века, како је држава постајала све децентрализованија, републике су подстицане да јачају своју националну оријентацију у оквиру федерације. То је значило, исто тако, да су се асимилативним и интегративним процесима отеловљеним у идиому пан-југословенске унификације супротставили процеси етничког/националног партикуларизма и особености.⁶ Национална осећања, која су под социјалистичким системом прикривено опстајала, па и негована, почела су у јавности слободно да циркулишу након Титове смрти, чему су погодвали услови свеопште друштвене кризе (Вукићевић 2023, 476). Упоредо са тим, политичка динамика производи и издвајање „црногорске струје“ из српског гусларства.

„Раскол међу гусларима се на крају завршио са одвајањем и намјештеним референдумом којим се Црна Гора одвојила од Србије, под формом независности. Са Црном Гором из Савеза гуслара, отишли су гуслари који су сматрали да не могу остати ни у каквом савезу, који у свом називу носи одредницу „српски“. Ови гуслари су касније основали свој Савез гуслара Црне Горе, али у суштини, то је мали број гуслара концентрисан у неколико друштава. У жељи да придобију наклоност црногорских власти, прихватили су утицај тзв. „Црногорске цркве“ и поставили дио њихових програмских активности“⁷

Наговештај јачег и отворенијег продора националног мита у Србију отпочео је са ескалацијом националних сукоба, крајем осамдесетих година 20. века (Nedeljković 2006, 161). Постепеним распадом СФРЈ и у општој друштвено-политичкој атмосфери која се поклапала са ратовима вођеним током деведесетих година, певање уз гусле као део традиционалне културе постаје инструмент преовлађујуће друштвене ретрадиционализације. Током рата који је обележио распад СФРЈ, певање уз гусле је добило нови ветар у леђа, јавивши се као саставни део много ширег феномена *рајној фолклора*, у коме су тематизовани догађаји и значајне личности ратних догађања (Трубарац Матић 2018, 20). Гусле и гусларска пракса као медијум утемељивања косовског мита су се тако нашле на жестоком удару критика интелектуалне елите, а њихови ставови мобилисали су и један део јавног мњења (Трубарац Матић 2018, 19).

6 Едит Петровић, 215 види у Рибич, Владимир. 2005. Подељена нација, Београд, Српски генералoшки центар: 221.

7 Ауторкино истраживање. Извор информација: Славко Јекнић, народни гуслар.

Након потписивања Дејтонског (Париског) мировног споразума Србија је могла да искуси, како то именује Наумовић *фазу свадљивој мира* која је трајала од 1995. до 1998. године, када „примитивни национализам“, „ратно профитерство“ и други новооткривени пороци падају под жесток удар владајуће партије и њених сателита, истих оних који су били најодговорнији за настанак таквих појава (Naumović 2009, 58). Негативне конотације које су почеле да се приписују епским песмама насталих током деведесетих година прелиле су се и на целокупно гусларство.

Напоследку, уписом певања уз гусле на Унескову Репрезентативну листу нематеријалног културног наслеђа човечанства конструисана је *ре-ионална културно-џолийичка афера њод називом Чије су у сџвари џусле?*⁸ чиме су рехабилитовани етнички конфликти између нација које овај елемент културног наслеђа доживљавају као искључив идентитетски маркер, при чему је идентификовање са њим поистовећено с власништвом над њим, што је, како објашњава Лајић Михајловић „одговарало јасној намери да се њиме манипулише у политичке сврхе“ (Лајић Михајловић 2022, 59). Одлука о упису дочекана је „на нож“ у региону, при чему су једну од кључних улога одиграли локални и државни медији.

Танбриџ и Асворт (Tunbridge & Asworth 1996), кроз појам дисонантног наслеђа настоје да укажу на неслагање интересних група око тога како су елементи наслеђа интерпретирани у садашњости. Према њима, наслеђе је дисонантно онолико колико постоји различитих социјалних група које имају интерес за њега, развијајући различита виђења прошлости којој тај елемент припада: у само једном елементу могу се сукобити мноштва интерпретација и употреба (Аукан 2014, 9 према Ђуковић 2019, 59). Дисонантност је последица карактеристике наслеђа да има тако активну улогу у стварању, преобликовању и легитимизацији културних/етничких/националних идентитета (Ђуковић 2019, 59). Како наводе аутори „оно што једни перципирају као елемент наслеђа вредан чувања, или славан део историје, други могу сматрати периодом обесправљености и елементом сукоба и репресије. Такве поделе прозуркују даље партикуларизме који се конструишу на основу става који се заузима према одређеним идентитетским симболима“ (Дражета, Ђуковић, Миленковић 2021, 87).

Према инструменталистичким теоријама етничког такмичења, припадници етничких група „не бивају као такви одређени на основу своје недобровољне припадности и несвесног усвајања групних вредности, већ се, напротив, етничке групе образују када појединци желе да задобију одређена добра (богатство, власт, престиж), до којих не успевају да дођу помоћу индивидуалних стратегија“ занимања (Bakić 2006, 238). Важан момент на којем је потребно зауставити се у разматрању етничког такмичења око неког елемента нематеријалног културног наслеђа, тиче се питања шта државе чланице добијају са уписом неког елемента на Репрезентативну

листу. На многим светским примерима, како открива Ђуковић, уочено је да је стандард заједница/државе порастао након учешћа у процесима заштите нематеријалног културног наслеђа – различите активности које припадају тим процесима нудиле су запошљање, добар осећај и понос у вези са својим идентитетом, међународно, односно светско уважавање и признање (Ћuković 2019, 74). Етничка група није ништа друго до збир појединаца и резултата њихових рационалних делања с обзиром на постављени циљ који се састоји у задобијању ретких добара у ситуацији економског и политичког такмичења, при чему ће само такмичење бити утолико интензивније уколико припадници етничких група претендују на иста, уместо на различита занимања (Bakić 2006, 238). Како констатује Матић, „у збиру са поједностављеним схватањем културних различитости, формирање листе заштићених нематеријалних културних феномена је код неких држава створило „известан такмичарски дух у мерењу вредности заштићених културних феномена, па чак и својеврсно утркивање у томе ко ће пре да заштити нешто што можда и није искључив, аутентичан и за дату културу препознатљиви идентификациони културни феномен. Уз то, уколико се узме у обзир да се под аутентичним подразумева културни феномен који је у некој култури настао и у њој живи, такво поједностављено схватање допринело је да се проглашење феномена нематеријалног културног наслеђа уједно узима као проглашење својеврсног облика власништва“ (Матић 2011, 127). У оквиру дебата у вези са конфликтном „природом“ наслеђа, потребно је у овом контексту размотрити и применљивост Унескових мирнодопских политика, које је, како је горенаведено, могуће остварити „тако што ће се деловати на промену свести људи свих генерација, тј. животних доби“ (Pavlović Aleksić 2018, 251). Кроз анализу члана 64. Устава Републике Србије, Миленковић (Milenković 2008, 53) даје пример позитивистичког поимања идентитета као датости. С тим у вези, како је могуће деловати на промену свести свих генерација у друштву које изнова производи сваку нову генерацију на начин који се може оценити као супротан либерално-демократским вредностима и слободама?

Закључак

Као што је већ пре неколико деценија констатовано да мултикултурне политике нису успеле да произведу планиране ефекте, поготово у контексту конфликтних и постконфликтних друштава, тако се и само културно наслеђе као оквир за остваривање међукултурног уважавања, демократских вредности и пораста стандарда друштава и заједница, показало као полигон за производњу партикуларизама и подела најразличитијих врста, а посебно у контексту већинско-мањинских односа. При томе, питање културне разноврсности као једне од премиса мултикул-

турних политика и херитолошке парадигме уопште, указало је на тензију између релативизма који одбацује могућност било какве самерљивости култура и универзалних вредности за све.

Како ниједно друштво није хомогено, да ли је могуће заузети универзалистичку перспективу и говорити о заједничким вредностима за све? Ипак, иако се Унеско пре доношења Конвенције о очувању нематеријалног културног наслеђа, окренуо од универзализма ка релативистичком поимању културе, академске дебате указале су на то да актуелна пракса у мрежи очувања (нематеријалног) културног наслеђа сведочи о редукционистичком процењивању одређених културних церемонија, ритуала и обичаја, по моделу „одозго“ на доле.⁹ Сама категорија културног наслеђа упућује на различитост међу културама. Та различитост даље указује на то да свака заједница претендује да поседује културне елементе које перципира (и другима представља) као аутентичне и на основу којих се формира идентитет саме групе, али и успоставља однос са осталим заједницама“ (Ристивојевић 2014, 136).

Проблем са конкретним предметом истраживања интерпретираним у овом раду тиче се најпре односа државе и кључних политичких актера према наслеђу. Као што је показано, политичка употреба традиције, па и у овом смислу свих културних форми које се доводе у везу са традицијом, знатно је старија од Унесковог система заштите и претходи му. Она је постојала и постоји независно од њега, само сада има легитиман бирократски оквир у којем може да делује на различите начине, прилагођавајући се политичком тренутку. Након усвајања, Конвенција о очувању НКН може да послужи само као ваљани оквир да се инструментализација изврши, што не значи да се инструментализација не би извршила без Конвенције и бирократског система заштите. Друштвени немири, бурна политичка дешавања и економске промене које су пратиле трансформацију државе одразиле су се и на фолклорне творевине које је у својим програмима инструментализовао политички естаблишмент у циљу задобијања политичке подршке. Поред тога како је традиција покретачка снага и инструмент национализма, нематеријално културно наслеђе које се при стављању на листе „филтрира“ кроз критеријум традиционалности и континуитета са прошлошћу, води у продубљивање етничких и националних спорова.

Још један вид партикуларизма уочљив у мрежи заштите и очувања НКН огледа се у односу између стручњака и носилаца наслеђа који се неретко налазе на супротним половима по питању суштине у извођењу самог елемента. Уз то, бављење нематеријалним културним наслеђем и са-

9 Видети у Матић, Милош. 2011. Концептуализација културе у херитолошкој парадигми: Музејско надмудривање с материјалним. Антропологија бр. 11 (1), 117–142; Гавриловић, Љиљана. 2011. Потрага за особеношћу: изазови и дилеме унутар концепта очувања и репрезентовања нематеријалног културног наслеђа. Етноантрополошки проблеми 6, 221–234.

радња са заједницама открива и бројна раздвајања унутар група и савеза носилаца наслеђа које треба укључити у систем заштите и очувања, а који се огледају у израженој индивидуалности, таштини, каријеризму и претензији ка конзумеризму и својеврсним предузетништвом у комодитификацији културног наслеђа.

Из перспективе примењене хуманистике поставља се питање да ли култура може да „издржи“ стална преобликовања унутар (политичке) инструментализације и да се потом посматра као виталан и реалан друштвени феномен који треба сачувати и пренети наредним генерацијама? Из перспективе антропологије као дисциплине која се суочила са више стотина дефиниција тог свог носећег појма, теоријско-методолошке промене до којих долази од друге половине осамдесетих година 20. века покренуле су дебате по питању односа према предмету истраживања за који се констатује да је амалгам културно историјског развоја, те да је читав стварност део непрекидне конструкције. У том периоду, у антропологији је утемељен инструменталистички приступ идентитету, који је заменио старије приступе оријентисане на заштиту култура које нестају или на оснаживање мањинских група. Постаје јасно да употреба појма култура почива на есенцијализму, чија је основна сврха да као утемељујући ресурс сопства редукује појединце на скуп својстава дефинисан неким, односно нечијим политичким циљевима (Wright 1998, 36).

(Нематеријално) културно наслеђе постаје део опште ревизионистичке парадгме која преобликује схватања прошлости и делова прошлости које треба сачувати и пренети наредним генерацијама, заједно са редукционистичким вредновањем и приступом у селекцији елемената као репрезентима културе. Када говоримо о ретрадиционализацији и масовном повратку етноконфесионалном идентитету, суочавамо се с проблемом коришћења културног наслеђа и идентитета у легитимизацији хијерархизације културних група, то јест њених припадника у мултикултурном окружењу (Milenković, Pišev, Ćuković 2024, 379). Како је традиција, као основна карактеристика и критеријум којим се државе потписнице Конвенције о очувању НКН воде при одабиру онога што ратификују као своје културно наслеђе, суштински повезана са другим појмовима који упућују на колективни идентитет – попут етничитета и национализма, наслеђе постаје средство изазивања оштрих спорова а посебно у регионима са историјим крвавих етноконфесионалних сукоба.

Кроз рад различитих актера у мрежи заштите и очувања, нарочито оних које поседују правну-политичку и структурну моћ, оно постаје и генератор и производ конструкције друштвене стварности у узајамно-конститутивном односу. Практична примена мирнодопских политика Унеска суочава се са културним и политикама идентитета у државним оквирима. Тиме што им се пружа слобода у селекцији и интерпретацији културног наслеђа, коју схватају као сопствени ексклузивитет, државе потписнице

Конвенције поседују монопол на остваривање људских и мањинских права, а њихови програми често немају позитивне намере. Једна од последица уочава се и у подзаступљености мањинског наслеђа у националним регистрима, што се, како наводи Миленковић, неретко сматра средством за сузбијање мањинских идентитета у сврху асимилације, а посебно у регионима попут Западног Балкана (Миленковић 2024, 3). Мањинске заједнице широм региона Западног Балкана подзаступљеност у националним регистрима виде као још један талас гушења њиховог идентитета (Бановић, Пишев & Миленковић 2024, 141).

Културно наслеђе, попут певања уз гусле, налази се у простору између унутардржавног управљања као употребљив ресурс идентитета и део владиних културних политика, али и као оквир за дијалог и решавање спорова који надилазе и сам предмет расправе уколико приступимо имплементацији мирнодопског потенцијала који нуде међународни уговори и примери добре праксе.

Литература:

- Бановић, Бранко., Пишев, Марко., Миленковић, Милош. 2024. Подзаступљеност османског нематеријалног културног наслеђа у Регистру културних добара Црне Горе. *Гласник Етнoгpафској инститиуија САНУ* 75 (2): 135–158.
- Вукићевић Р, Јелена. 2023. Националистички дискурси у СФРЈ пред њен распад. *Башишина* (33), св. 60: Приштина – Лепосавић: 473–492.
- Дражета, Богдан., Ђуковић, Јелена., & Миленковић, Марко. 2024. Изазови система заштите нематеријалног културног наслеђа у мултиетничким државама: пример српске заједнице у Херцеговини. *Гласник Етнoгpафској Инститиуија САНУ*, 75 (2): 85–105.
- Ђорђевић Белић, Смиљана. 2017. Фигура гуслара: Хероизирана биографија и невидљива традиција. Београд: Институт за књижевност и уметност.
- Јањетовић, Зоран. 2010. Село моје, лепше од Париза: Народна музика у социјалистичкој Југославији“. *Годишњак за друштвеноу историју* (3): 63–89.
- Лајић Михајловић, Данка. 2011. Такмичења као облик јавне гусларске праксе. *Музикологија* 11: 183–202.
- Лајић Михајловић, Данка. 2020. Научници као део мреже за очување нематеријалног културног наслеђа у Србији: Искуства етномузиколога. Наслеђе и идентитет(и). Бања Лука: Центар за фолклористику и студије културе (ЦЕ-ФИСК). Филолошки факултет Универзитета у Бањој Луци.
- Лајић Михајловић, Данка. Ђорђевић Белић, Смиљана. 2022. Грамофонске плоче гуслара: Реконструкција епске традиције у социјалистичкој Југославији. Београд: Институт за књижевност и уметност.
- Матић, Милош. 2011. Концептуализација културе у херитолошкој парадигми: Музејско надмудривање с материјалним. *Антропологија* 11 (1): 117–142.
- Миленковић, Милош. 2021. „Наслеђе за мир и развој“ – прилика коју не треба пропустити*. *Етнoантропoлошки проблеми* 16 (4): 1149–1164.

- Николић, Коста. 2008. Српски 20. век: век изгубљене историје. *Историја 20. Века* (2): 476–541.
- Поповић Николић, Данијела. Божић, Снежана. 2021. Реч Компартије у партизанској епској хроници. *Књижевна историја* 53: 207–229.
- Трубарац Матић, Ђ. 2018. Гусле наше насушне, *Етнографски институт САНУ*. Посебна издања, књига 90.
- Aykan, B. 2014. How Participatory is Participatory Heritage Management? The politics of Safeguarding the Alevi Semah Ritual as Intangible Heritage. *International Journal of Cultural Property*. Volume 20. Issue 4. pp. 381–405.
- Bakić, Jovo. 2006. Teorijsko-istraživački pristupi etničkoj vezanosti (ethnicity) nacionalizmu i naciji. *Sociologija* 48 (3): 231–264.
- Connerton, Paul. 1989. *How Societies Remember*. Cambridge; New York. Cambridge University Press.
- Čalić, Mari-Žanin (2013). *Istorija Jugoslavije*. Beograd: CLIO
- Ćuković, Jelena. 2019. Nematerijalno kulturno nasleđe iz antropološke perspektive. Beograd: Univerzitet u Beogradu, Filozofski fakultet, Odeljenje za etnologiju i antropologiju, Centar za antropologiju nauke i obrazovanja: Dosije studio.
- Ćuković, Jelena. 2019. Kompatibilnost Konceptija Kulturnog nasleđa Uneska i Saveta Evrope. *Etnoantropološki problemi* 14 (4): 1203–1219.
- Dimić, Ljubodrag. 1988. Agitprop kultura: Agitpropovska faza kulturne politike u Srbiji 1945–1952. Beograd: Rad.
- Doknić, Branka. 2013. *Kulturna politika Jugoslavije 1946–1963*. Beograd: Službeni glasnik.
- Hercfeld, Majkl. 2004. *Kulturna intimnost*. Beograd: Biblioteka XX vek.
- Lučić Todosić, I. 2019. Heroizam u likovima Narodnih heroja: potrošeni simbolički kapital naroda Jugoslavije? *Etnoantropološki problemi*, y. 2019, no. 14 (4), pp. 1221–1246.
- Logan, W and Reeves, K. 2009. Places of Pain and Shame: Dealing with 'Difficult Heritage'. Part of: *Key Issues in Cultural Heritage* (21 books).
- Leopold, T. 2007. A proposed code of conduct for war heritage sites, in C. Ryan (ed.), *Battlefield Tourism: History, Place and Interpretation*, London: Elsevier.
- Milenković, Miloš. 2008. Problemi konstitucionalizacije multikulturalizma – pogled iz antropologije. Deo prvi: o "očuvanju" identiteta. *Etnoantropološki problemi* 3 (2): 45–57
- Milenković, Miloš. 2014. *Antropologija multikulturalizma: Od politike identiteta ka očuvanju kulturnog nasleđa*. Beograd: Srpski genealoški centar: Odeljenje za etnologiju i antropologiju Filozofskog fakulteta.
- Milenković, Miloš. 2024. *Intangible Cultural Heritage and Reconciliation in the Western Balkans: An Anthropological Perspective*. London: Routledge.
- Milenkovic, Miloš. 2024. The promises of the bureaucratisation of intangible cultural heritage safeguarding in post-conflict regions: lessons from anthropological fieldwork in four Western Balkan states. *International Journal of Heritage Studies*, 30 (1), 1–14.

- Milošević, S. 2013. Politička upotreba prošlosti: o istorijskom revizionizmu na postjugoslovenskom prostoru: Zbornik radova. Alternativna kulturna organizacija: Novi Sad.
- Naumović, S. 2009. Upotreba tradicije u političkom i javnom životu Srbije krajem 20. i početkom 21. veka. Beograd: Institut za filozofiju i društvenu teoriju.
- Nedeljković S. 2006 Mit, religija i nacionalni identitet: Mitologizacija u Srbiji u periodu nacionalne krize. *Etnoantropološki problemi* 1 (1): 155–179.
- Pavlović Aleksić, Lana. 2018. Misija UNESKA i promene koncepta kulture od 1945. do 2015. godine iz antropološke perspektive, doktorska disertacija, Filozofski fakultet Univerziteta u Beogradu.
- Pavlović, Aleksandar. 2019. Imaginarni Albanac: Simbolika Kosova i figura Albanca u srpskoj kulturi. Beograd: Institut za filozofiju i društvenu teoriju: Ribić, Vladimir.
2007. Antropologija raspada Jugoslavije: O etničkom nacionalizmu. Antropologija postsocijalizma. Beograd: Srpski genealoški centar.
- Ristivojević, Marija. 2014. Muzika kao nematerijalno kulturno nasleđe. *Antropologija* 14 (3): 135–142.
- Tunbridge, J. E. and Asworth G. J. 1996. Dissonant Heritage: The Management of the Past as a Resource in Conflict, Chichester, J. Wiley.
- Viejo-Rose, D. 2011. Memorial functions: Intent, impact and the right to remember. *Memory Studies* 4 (4): 465–480.
- Wright, Susan. 1998. The Politicization of 'Culture'. *Anthropology Today* 14 (1): Royal Anthropological Institute of Great Britain and Ireland.

Извори:

- UNESCO: Our History, доступно на: <https://unesco.org.uk/our-history/>
- Конвенција о очувању нематеријалног културног наслеђа (2003); доступно на: <https://ich.unesco.org/en/convention>
- Закон о културном наслеђу; доступно на: <https://pravno-informacioni-sistem.rs/eli/rep/sgrs/skupstina/zakon/2021/129/11>
- Члан 2 Конвенције о очувању нематеријалног културног наслеђа човечанства, Унеско, 2003. година; доступно на: <https://ich.unesco.org/en/convention>
- Стратегија Европске Уније *Културно наслеђе за 21. век* из 2017; доступно на: <https://www.open-heritage.eu/the-european-cultural-heritage-strategy-for-the-21st-century/>
- CSCЕ, Concluding Document of the Vienna Meeting; доступно на: <https://www.osce.org/mc/40881>
- „ESS8 Cultural Heritage“; доступно на: <https://documents1.worldbank.org/curated/en/743151530217186766/ESF-Guidance-Note-8-Cultural-Heritage-English.pdf>

Teodora De Luka

Cultural Heritage as a Means of Provoking and Maintaining Conflicts in Multicultural Societies

Abstract: Based on the views of a group of critically-oriented authors and academic debates on negotiations over cultural heritage, this paper reexamines the possibility of using cultural heritage as a medium for reconciliation and an instrument for post-conflict stabilization. The paper uses the example of singing to the accompaniment of the Gusle, an ethnically attributed element that different communities appropriate as their own heritage. The inclusion of this practice on UNESCO's Representative List of the Intangible Cultural Heritage has led to a regional cultural-political controversy over ownership of the element. This example engages in a dialogue with the system of cultural heritage protection, identity policies, and the programmatic policies of international organizations, while simultaneously viewing cultural heritage as a tool for both creating and resolving conflicts.

Keywords: (Intangible) cultural heritage, identity, conflict, singing to the accompaniment of the Gusle, tradition, UNESCO, multiculturalism, instrumentalization.

Primljeno: 26. 11. 2024.

Odobreno: 15. 12. 2024.